

УДК 069:929 Сковорода

*Світлана Чернецька
(Переяслав-Хмельницький)*

СКОВОРОДИАНА: МУЗЕЇ ТА МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

У статті досліджено генезу музеїв, котрі увічнюють пам'ять Григорія Сковороди, а також здійснено аналіз їхньої наукової, пошукової, колекційної та експозиційної діяльності.

Ключові слова: літературно-меморіальний музей, музей-садиба, колекція, експозиція, Григорій Сковорода, письменник, мислитель.

В статье исследован генезис музеев, которые увековечивают память Григория Сковороды, а также осуществлен анализ их научной, поисковой, коллекционной и экспозиционной деятельности.

Ключевые слова: литературно-мемориальный музей, музей-усадьба, коллекция, экспозиция, Григорий Сковорода, писатель, мыслитель.

Genesis of museums which immortalize memory of Hryhorij Skovorodi is investigational in the article, and also the analysis of their scientific, searching, collection and display activity is carried out.

Key words: literary-memorial museum, museum farmstead, collection, display, Hryhorij Skovoroda, writer, thinker.

Григорій Савич Сковорода – видатний український філософ-гуманіст, просвітителі і поет, творча постать якого ось уже більш ніж 200 років привертає до себе увагу широкого кола науковців, письменників, художників, скульпторів, кіномитців тощо. Не залишаються осторонь і вітчизняні фахівці музейної справи.

Метою даної публікації є дослідження генези музеїв, котрі увічнюють пам'ять Григорія Сковороди, а також аналіз їхньої наукової, пошукової, колекційної та експозиційної діяльності.

Уперше музейні фахівці до вшанування імені відомого філософа звернулися на початку ХХ століття. У 1919 році в Харкові було відкрито Центральний художньо-історичний Музей ім. Г. С. Сковороди, створений на хвилі націоналізації історико-культурних цінностей та реорганізації музейних закладів міста після революційних подій 1917 р. Основу його експозиції склали колекції найбільших музеїв міста, зокрема, університетського Музею красних мистецтв та старожитностей, міського художньо-промислового музею, Етнографічного музею Історико-філологічного Товариства та ін., а також націоналізованих приватних колекцій. Згодом, у січні 1920 р., на базі даної установи був створений Музей Слобідської України як музей історичного профілю. У 1922 р. з нагоди святкування 200-річчя від дня народження Григорія Сковороди музею було присвоєно ім'я славетного філософа і просвітника. Ініціатором створення музею став відомий український філолог, фольклорист, етнограф, музеєзнавець, академік М. Ф. Сумцов. До організації музею також доклали свої зусилля академік Д. І. Багалій та професор К. Д. Зеленін [6, с. 304].

Фундатор новоствореного музею та перший його директор (1920-1922) Микола Федорович Сумцов глибоко цінував, вивчав і популяризував життя і діяльність Г. С. Сковороди. Його сквородинознавчі дослідження розпочалися наприкінці 1870-х рр. Саме він у 1886 р. опублікував цінне біографічне джерело "Жизнь Григория Сковороды" М.І. Ковалинського. М. Ф. Сумцов у власних дослідженнях відзначав тісний зв'язок Сковороди з українською культурою, а як вчений-фольклорист розкривав у низці студій народні джерела творчості мандрованого філософа. Отже, М. Ф. Сумцов переконливо розкривав і розумів органічний зв'язок Сковороди з Україною, нашим народом, історією та культурою.

Ці напрямки були визначальними в основі завдань музею і тому присвоєння музеєві імені Г. Сквороди було логічним і зрозумілим. В збиральній та освітній діяльності його працівники надавали особливе значення пам'яткам і матеріалам, присвяченим філософові-письменникові [6, с. 305].

Відповідно до пропозиції М. Ф. Сумцова, музейна колекція поділялася на три відділи: історичний ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, художній ім. С. І. Васильківського, етнографічний ім. О. О. Потебні.

Відкривав експозицію історичний відділ, експонати якого представляли далеке минуле Слобожанщини. Саме у цьому відділі було облаштовано куточок Г. С. Сквороди. Експонувалося декілька портретів філософа, вітрини з книжками того часу та книжки Харківського колеґіуму, де викладав Скворода. У цьому відділі були розташовані картини, що відображали краєвиди Харкова часів Сквороди [6, с. 305].

На початку 1930-х років Музей Слобідської України було перейменовано на історичний, докорінно змінилася його структура, було оновлено кадровий склад співробітників. Значну частину художньої колекції було передано до Української художньої галереї.

Наступним щаблем музейної Сквородіани став 1972 рік, коли, за рішенням ЮНЕСКО, в 134-х країнах світу відзначалося 250-річчя від дня народження геніального філософа. Перед Всесвітньою Радою Миру було порушено питання про вшанування особи і доробку великого українського просвітителя XVIII ст. на всій планеті. В колишньому СРСР з цієї нагоди було створено Всесоюзний та Республіканський ювілейні комітети, а також районні ювілейні комісії в Чорнухах, Золочеві, Лохвиці та Переяславі-Хмельницькому. Серед низки різноманітних заходів, приурочених до відзначення важливої дати, в Україні було відкрито чотири музеї, присвячені життю і творчості письменника, педагога і філософа – літературно-меморіальний музей Г. Сквороди на батьківщині філософа в смт. Чорнухи Полтавської області, Меморіальний музей Григорія Сквороди в м. Переяславі-Хмельницькому, Літературно-меморіальний музей Г. Сквороди в с. Сквородинівці Золочівського району Харківської області та Літературно-краєзнавчий музей Григорія Сквороди в Каврайському навчально-виховному комплексі Золотоніського району Черкаської області.

Чорнухинський літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди являє собою комплекс, до якого входять власне музей та меморіальна садиба батьків Григорія Сквороди.

Фонди музею налічують понад 2 000 експонатів і присвячені не лише Григорію Сквороді та його вшануванню, а й історичному розвитку Чорнух. Серед експонатів – погруддя Сквороди роботи Івана Кавалерідзе та інші мистецькі твори (живопис, пластика) на "сковородівську" тематику (переважно радянських митців), археологічні артефакти-знахідки на території Чорнухівщини, стародавні речі побуту та інструменти місцевого населення, предмети культу, скринька із землею з могили Г. С. Сквороди; серед раритетів – кобза XVIII століття, низка оригінальних документів доби Сквороди, зокрема, зразки особистої кореспонденції [1, с.5].

Меморіальна садиба батьків Григорія Сквороди являє собою відтворену типову садибу малоземельного козака XVIII століття, яким був батько великого філософа. Садиба складається з хати, клуні, комори, криниці з журавлем. У хаті експонуються речі селянського побуту і вжитку. Садибу обнесено тином з лози.

До складу музею входить також і пам'ятник Григорію Сквороді скульптора М. Г. Когана. Він розташований між подвір'ям меморіальної садиби і сквером, що прилягає до неї.

Варто відзначити, що перша спроба увіковічнити пам'ять філософа, поета та богослова на батьківщині, в селищі Чорнухах, розпочалася задовго до 1972 року. Так, у 1914 році мешканці цього села звернулися до Лохвицької повітової земської управи з проханням про дозвіл на збір пожертвувань для будівництва пам'ятника своєму землякові. Після тривалих дебатів земство змушене було дозволити такий збір. Але на перешкоді здійснення цього задуму став початок Першої світової війни. Побудова пам'ятника була відкладена, але не забута. У грудні 1922 року на відзначення 200-річчя від дня народження Сквороди в

Чорнухах та Лохвиці були відкриті погруддя та пам'ятник філософа роботи українського скульптора і кінорежисера Івана Петровича Кавалерідзе. Встановлений він був неподалік школи, і цього ж року вона стала носити ім'я Григорія Савича Сковороди. У роки Другої світової війни погруддя було пошкоджене. Після її закінчення відреставроване і повернуте на своє місце. У 1972 році погруддя, виконане І. Кавалерідзе, було перенесене до приміщення музею, а на його місці встановили вищезгаданий твір скульптора М. Г. Когана [1].

Меморіальний музей Григорія Сковороди у м. Переяславі-Хмельницькому розміщений у будівлі колишнього колегіуму, побудованого Переяславським єпископом Іваном Козловичем. Приміщення побудоване у стилі українського бароко і являє собою безцінну пам'ятку архітектури XVIII ст. Саме тут у 1750-1751 рр. викладав курс піітики Г. Сковорода.

Історія створення даного музею досить цікава, наповнена подіями та фактами. Вагомим для історії є спогади працівників музею, колишнього директора НІЕЗ "Переяслав" Михайла Сікорського та завідувача музеєм Валентини Нікітіної. За їхніми словами, відкриттю музею передувала велика наукова, дослідницька та пошукова праця співробітників історичного музею.

В. Нікітіна згадувала, що "Коли музею була передана споруда колишнього колегіуму, де розпочав свою педагогічну діяльність та поетичну творчість Григорій Сковорода, вона, споруда, знаходилась в занедбаному стані. Стіни були чорними від кіптяви, дошки підлоги прогнили. Тому потрібні були великі ремонтно-реставраційні роботи. Їх та ще створення експозиції потрібно було зробити в надзвичайно короткий термін – з травня по жовтень 1972 року. Здавалось би – нереальне завдання. Бо й справді, хвалитись тоді ще не було чим. Книги? Їх було мало. Тогочасна обстановка колегіуму? Не збереглася. Особисті речі Г. Сковороди? Відсутні. Картини, портрети? Не густо. Усе це ще мали розшукати" [4, с.4]. Поруч з цим, варто додати, що створення музею не було спонтанним. Увіковічення пам'яті українського філософа було давньою мрією директора історичного музею Михайла Сікорського. Як згадує Михайло Іванович, цей образ дивного старця, який ходив між людьми, навчав їх розуму, проте не мав від того жодної користі, ще в дитинстві запав у його серце. Виховуючись у Чигирині в дитячому будинку, він разом з товаришами часто ходив на базар. Там він чув від кобзарів пісні на слова Григорія Сковороди "Всякому городу нрав і права" і "Ой ти, пташко жовтобоко". І згодом, коли доля привела Михайла Івановича до Переяслава-Хмельницького, він дізнався, що тут зберігся колегіум, де працював Григорій Савич. У нього вже тоді зародилася ідея створення музею Г. Сковороди. Він розпитував у старожилів міста про майно, книги з колишнього колегіуму. З'ясував, що частина речей із нього залишилась у Вознесенському монастирі, дещо потрапило до чоловічої гімназії. В одного з мешканців міста – Білецького, котрий походив із роду заможних міщан, – знаходилася частина речей із Покровської церкви, які він забрав у 1930-ті роки, під час закриття храму. Щоправда, передавати музею він їх не хотів. І тільки після його смерті родина передала музейникам чимало цікавих книжок із бібліотеки колишнього колегіуму. Майже два десятки книжок з колишньої бібліотеки князя Горчакова передав вчитель Ташанської школи Іван Кириченко. У місті був знайдений стіл тогочасного періоду та сковородинівський секретер.

Ще в 1953 році Михайло Сікорський познайомився з відомим скульптором Іваном Кавалерідзе. Познайомив їх уродженець Переяслава Володимир Гнатович Заболотний. Скульптор передав музеєві погруддя філософа, макет пам'ятника Сковороді в Києві. Меморіальна дошка на колегіумі – теж його робота.

Цікава історія і в українських народних інструментів, які експонуються в одній із вітрин музею. Проживала в Переяславі родина музикантів Козловичів. Кілька поколінь їх були відомими в місті скрипачами. З покоління в покоління в цій родині передавалась оповідь про те, що в їхній хаті був Сковорода, брав уроки гри на скрипці. Ця скрипка й передавалась нащадкам як реліквія, пов'язана з іменем відомого філософа. Родина довго не хотіла розлучатись з реліквією, тому музейникам довелось довго вмовляти їх зробити добру

справу для культури. Зрештою, безцінний експонат зайняв своє почесне місце в експозиції музею.

Щось подібне було і з кобзою, яка зберігалася в родині Іваницьких. До музейних працівників дійшли перекази про те, що на ній грав Сковорода. Іваницькі теж не хотіли розлучатись з дорогим для їхньої родини інструментом. Переговори тривали майже 20 років, аж доки вона не потрапила до музею. Так поступово "і стікались" [4, с.4], за словами В. Нікітіної, експонати, які мали в майбутньому зайняти своє місце в музеї Г. С. Сковороди.

Багато кілометрів довелось пройти працівникам музею, до багатьох осель завітати, щоб пам'ять про великого мислителя була гідно представлена оригінальними речами – свідками давно минулих літ.

Наприклад, у с. Пологи-Яненки Переяслав-Хмельницького району було знайдено цікаве полотно невідомого художника XVIII ст. "Цимбаліст", а з села Медведівки Чигиринського району привезено народну картину "Біла селянської хати". На Переяславщині віднайшли дерев'яні тарелі XVIII століття, прикрашені різьбою меблі. По одній, по кілька повертались книжки з бібліотеки колишнього Переяславського колегіуму.

Як відомо, один з етапів діяльності Григорія Сковороди на Переяславщині – посада домашнього вчителя у поміщика Степана Томари. Тому під час створення експозиції переяславські музейники намагалися відтворити цей період життя філософа. Валентина Нікітіна згадує, що майже два дні вони обходили мешканців села Каврая в пошуках експонатів. Жодних слідів, крім кількох незначних етнографічних експонатів, що стосувалися Григорія Савича, не знайшли. Та бувають несподівані приємні випадки. Очікуючи автобуса, сіли на березі річки відпочити. Підійшов до них старий дідусь. Поступово розговорилися. Виявилось, що співрозмовник був конюхом у сім'ї Томар, і в нього зберігся диван з маєтку поміщика, який йому подарували за службу. Але не відразу продав дід свій "скарб". Та в кінцевому результаті канапа зайняла належне місце в музейній експозиції поруч з кріслами, що їх передала покровна Томар, яка проживала в Переяславі, і чию адресу теж підказав дід-конюх.

У червні 1972 року, після закінчення ремонтних робіт, розпочалося створення експозиції музею. Найактивнішу участь у ній взяли тодішні ветерани музею: Євдокія Сергіївна Нестеровська (завідувач фондами) та Олена Іванівна Юзвікова (науковий працівник).

Та найбільша заслуга у створенні такої оригінальної експозиції належить Михайлові Івановичу Сікорському. Візьмемо для прикладу задум про створення класу. Валентина Нікітіна розповідає: "Замовили реставраторам столи; привезли лави, які завбачливий Михайло Іванович приготував ще раніше; з'явилася кафедра для вчителя; знадобилась і дошка, що була знайдена в колишній чоловічій гімназії. Усе розставили на місця. Здавалося, що робота закінчена. Та щось непокоїло Михайла Івановича, чимось він був невдоволений. Відпустив усіх додому, а сам залишився в музеї. Коли ж наступного дня зайшли до класу, то зааніміли від здивування. Клас, ніби ожив: на столах з'явилися розкриті підручники, на вішалці висіли свити спудеїв, студентів колегіуму. Таке було враження, ніби дійсно студенти вибігли на подвір'я під час перерви" [4, с.4].

Такий неординарний підхід не залишив байдужими перших відвідувачів музею, котрими стали учасники ювілейної делегації, що приїхали до Переяслава-Хмельницького на святкові заходи. Валентина Нікітіна, котра проводила першу екскурсію у нововідкритому музеї, відзначає: "всі були вражені побаченим у музеї. З великою увагою роздивлялись експонати. Але найбільше здивувала й зацікавила гостей експозиція класу. По обличчях було видно, що такого ніхто не чекав тут побачити" [5, с. 3].

Варто також відзначити, що з відкриттям музею не завершилося створення експозиції, яка з кожним роком усе збагачувалася й розширювалася. Оскільки келія Вознесенського монастиря, в якій жив Г. Сковорода, не збереглася, вирішено було в одному з вестибюлів колегіуму відтворити її обстановку. Постало питання й про відновлення бібліотеки колегіуму. Для створення цих експозицій потрібно було зібрати велику кількість літератури

того періоду, зокрема, книжок, якими користувався сам Григорій Савич, підручників, за якими навчалися семінаристи. Задля цього групою музейних працівників, серед яких Венера Дем'янчук, Валентина Нікітіна, Людмила Доброскок, Галина Козій та Ніна Захарчук, була проведена велика пошукова робота зі збирання експонатів. У фондосховищах Центральної наукової бібліотеки Академії наук України, що були розкидані у підвалах житлових будинків по всьому Києву, музейникам довелося перебрати не один завал підтоплених, покритих десятилітнім порохом книжок, які вважалися дефектними, тому їх дозволили відібрати для музею. Варто також додати, що лише Києвом ця пошукова робота не обмежилася. Зокрема, переяславським музейникам довелося працювати в бібліотеках Москви та Петербурга, де на їхнє велике прохання працівники бібліотек теж поділилися стародруками. Багато книжок було знайдено у місцевих жителів на горищах, у скринях. Завдяки цій наполегливій пошуковій праці фонди музею поповнилися майже десятками тисячами стародруків. Маючи таку велику колекцію книжок, музейні працівники й створили експозицію келії та бібліотеки, які й нині вражають відвідувачів своєю довершеністю підбору книжок та їх унікальністю.

Крім експозиційної та пошукової роботи, в музеї Г. Сковороди проводиться науково-дослідна й освітня праця. У залах музею проведено не одну тисячу екскурсій. На його базі в 1983 році були проведені перші Сковородинівські читання.

Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди у селі Сковородинівці Золочівського району Харківської області розташований у будинку, що належав поміщикам Ковалівськими. Саме тут у 1790–1794 рр. жив і помер великий український філософ Г. С. Сковорода [3].

Уперше ідею створення в Пан-Іванівці (тепер Сковородинівці) музею Г. С. Сковороди висловив академік Д. І. Багалій у доповіді на засіданні Наукового комітету Головнопрофосвіти УСРР 10 лютого 1922 року. Проте, відкрився музей, як уже зазначалося вище, 1972 року до 250-річчя від дня народження філософа. У 1922 році до 200-ліття від дня народження Григорія Савовича село Пан-Іванівку було перейменовано в Сковородинівку і тут було створено меморіальний парк.

Експозиція музею, яка розгорнута у меморіальній кімнаті, де жив і помер Григорій Сковорода, та п'ятьох залах, знайомить відвідувачів із соціально-економічною обстановкою в Росії і в Україні у XVIII столітті, життям Григорія Савича, його філософською, поетичною і педагогічною спадщиною, великою просвітницькою діяльністю в Україні.

В експозиції музею – видання творів Сковороди, література про нього, книжки античних, середньовічних та новочасних філософів і письменників, які вивчав Сковорода і в яких розкриті його образ, вчення, значення, етнографічні предмети, картини й графічні роботи, пов'язані з ним, а також деякі особисті речі. У вестибюлі музею проводяться тимчасові тематичні виставки.

Історичне значення має й прилеглий стародавній парк, планування якого з часів Сковороди практично не змінилося. У парку збереглася криниця, місце першого поховання філософа, його могила. Тут встановлено йому пам'ятник роботи І. П. Кавалерідзе, упорядковано скульптурну "філософську алею". Відвідувачі музею мають можливість оглянути будинок контори управляючого (на підвалинах основного будинку Ковалівських) та поміщицьку клуню.

За створення експозиції у 2006 році творчому колективу музею було присуджено Міжнародну літературно-мистецьку премію імені Г. С. Сковороди. Указом президента України № 570/2008 від 18 червня 2008 року музеєві присвоєний статус Національного [3].

Літературно-краснознавчий музей Григорія Сковороди Каврайського навчально-виховного комплексу входить до складу природничо-історичного комплексу імені Григорія Сковороди села Кавраю Золотоніського району Черкаської області. Комплекс створено у 1972 році з нагоди відзначення 250-річчя від дня народження філософа. Його площа складає 14 га. На території комплексу, поруч з музеєм, розміщені такі історичні пам'ятки, як парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва імені Г. Сковороди, Кравцева гора – улюблене місце

Сковороди, де філософ писав вірші та проводив уроки, погріб Томар – єдина уціліла будівля XVIII століття та інші пам'ятки. Серед експонатів музею на особливу увагу заслуговує так званий "каврайський зошит" [7, с.126-134].

Даний експонат подарував музеєві Степан Степанович Нехорошев, який упродовж 1927–1931 років учителював у нововідкритій сільській школі. Була у каврайського вчителя Степана Нехорошева "одна тільки в світі дума" — зібрати якомога більше живих спогадів про Шевченка й Сковороду. Таких свідчень у його теках нагромадилося понад 80 тисяч. Хоча "багато записів не збереглося" (про це із жалем зазначає Нехорошев у зошиті-щоденнику), та все ж більшу частину їх зафондовано в архівах Санкт-Петербурга й Москви, решта осіла у сховищах Черкас і Золотоноші [7, с.126-134].

"Каврайський зошит" Нехорошева, з посиланнями на спогади місцевих жителів, яскраво змальовує оточення, в якому довелося жити молодому вчителю Григорію Сковороді. На обкладинці посвята: "Каврайській школі, нащадкам Каврая дарую цей труд з благоговінням і любов'ю. Нехорошев Ст. Ст. Вересень 1972 р., Каврай". А на першій сторінці слова: "Про Григорія Савича Сковороду та пана Томару".

Степан Степанович також подарував шкільному музею створений власноруч план садиби Томар – з усіма спорудами, житловими і господарськими, навіть з позначеними кольоровими чорнилами деревами й квітниками.

Варто відмітити, що попри те, що музей розташовується у сільській школі, його колектив проводить велику науково-дослідну роботу. Так, ним започатковано проект "Духовна святиня малої Батьківщини". Він присвячений вивченню історії створення Природничо-історичного комплексу імені Г. Сковороди.

Поруч з вищезгаданими музеями варто згадати і такі музейні інституції, як музей історії та освіти ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди" та Лохвицький краєзнавчий музей імені Г. С. Сковороди [2, с. 1024].

У цих музеях створені вітрини, в яких розповідається про творчий шлях філософа. Репродукції портретів майстра, малюнки з його зображенням, стародавні книжки та інші речі доби Сковороди підтримують атмосферу минулих часів, а скульптурне погруддя мислителя у музеї історії та освіти Переяслав-Хмельницького педагогічного університету (робота виконана старшим викладачем кафедри мистецьких дисциплін університету, заслуженим художником України, членом Співки художників України Степаном Куцим) підкреслює присутність великого українського філософа і поета в цьому навчальному закладі.

Досліджуючи Сковородіану вітчизняних музеїв та музейних колекцій, з'ясували, що перші спроби вшанувати заслуги та ім'я Григорія Сковороди музейними фахівцями були зроблені на початку XX ст.

Наступним кроком у цій важливій справі став 1972 рік, коли міжнародна спільнота відзначала 250- річчя від дня народження Григорія Сковороди. В цей час в Україні було відкрито чотири меморіальні музеї в місцях, тісно пов'язаних з життєвим шляхом Любомира. У нашій країні діє немало музеїв, в яких творчому шляхові філософа присвячені окремі вітрини, кімнати, як, наприклад, у Бабаївському Будинку культури Харківської обл., де тривалий час жив і написав цикл "Харківські байки" наш класик.

Кожна з цих музейних установ виконує науково-дослідну, освітньо-виховну роботу, відіграючи важливу роль у збереженні та популяризації пам'яті видатного українського діяча Григорія Савича Сковороди.

Значну роль у створенні музеїв відіграли відомі вітчизняні вчені, академіки М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, професор К. Д. Зеленін та Герой України Михайло Сікорський.

Список використаних джерел

1. Літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди: Путівник / [Авт. тексту Т. В. Гринь]. – Чорнухи, 2006.— 22 с.

2. Лохвицький краєзнавчий музей // Полтавщина : Енциклопедичний довідник / [за ред. А.В. Кудрицького]. – К.: Українська енциклопедія, 1992. – 1024 с.
3. Національний літературно-меморіальний музей Г. С. Сквороди. Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.skovoroda.in.ua>. – Назва з екрану.
4. Нікітіна В. Історія створення музею Григорія Сквороди / Валентина Нікітіна // Педагогічні обрії.– 2006. – № 1 (36). – С.4.
5. Нікітіна В. Історія створення музею Григорія Сквороди / Валентина Нікітіна // Педагогічні обрії.– 2006. – № 2(37). – С.3.
6. Павлова О. Музей Слобідської України імені Г.С.Сквороди (січень 1920-1929) / Ольга Павлова // Переяславські Сквородинівські студії: Збірник наукових праць / [за заг. ред. М.П. Корпанюка]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. I. – С.304-309.
7. Стадниченко В. Каврайський зошит: до 280-річчя від народження Григорія Сквороди / В. Стадниченко // Рідний край . –2001. – №2(5). – С. 126-134.

Стаття надійшла до редакції 25 січня 2013 року